

Kûfe Nahiv Ekolünde Bir Öncü: Muâz el-Herrâ ve İlmî Kişiliği

A Pioneer in the Kufa Grammar School: Mu'adh al-Harra and His Scientific Personality

CENGİZ PARLAK

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Adıyaman University, Theology Faculty, Arabic Language and Rhetoric Department

Adıyaman, Türkiye

cparlak@adiyaman.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6247-1762

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 19. 08. 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 05. 11. 2024

Yayın Tarihi | Published: 15. 12. 2024

Atıf / Cite as

Parlak, Cengiz. "Kûfe Nahiv Ekolünde Bir Öncü: Muâz el-Herrâ ve İlmî Kişiliği". *Van İlahiyat Dergisi* 12/21 (Aralık 2024), 90-108. <https://doi.org/10.54893/vanid.1535775>

Parlak, Cengiz. "A Pioneer in the Kûfa Grammar School: Muâdh al-Herrâ and His Scientific Personality". *Van Journal of Divinity* 12/21 (December 2024), 90-108. <https://doi.org/10.54893/vanid.1535775>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Kûfe Nahiv Ekolünde Bir Öncü: Muâz el-Herrâ ve İlmî Kişiliği

Öz

Kûfe şehri İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren dinî ilimlerle iştigal edip bu ilimleri geliştirmesiyle ön plana çıkmış bir şehirdir. Bu ilimler ilk başlarda dinî ilimler ile sınırlıyken İslâm coğrafyasının genişlemesi sonucu giderek çeşitlenmeye başlamıştır. Zira Arapların Bizans ve Sasanî imparatorluklarıyla karşılaşması sadece mücadeleyi doğurmamış, onların kültürleriyle tanışmalarını da sağlamıştır. Bu temas sonucu İslâm dünyasındaki ilim havzası farklı kültürlerdeki ilimlerle dolmaya başlamıştır. Bu coğrafi genişlemenin olumlu tarafları olduğu gibi olumsuz yönleri de olmuştur. Bu olumsuz yönlerden biri de fethedilen topraklardaki yabancı halklarla karışan Arapların dillerinin bozulması ve bu bozulmanın Kur'ân okuyuşuna da sirayet etmesidir. Bu olumsuz duruma karşı Basra şehrinde nahiv ilmi ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmış ve bu çalışmalar bir asır sonra Kûfe şehrinde görülmüştür. Kûfe şehrinde de ilgi gören nahiv ilmi ile ilgili Kûfeli nahivcilerin yoğun ve yenilikçi çalışmaları sonucunda Kûfe nahiv ekolü teşekkül etmiştir. Kûfe nahvinin ekolleşmesinde en büyük rolü Kisâî ve öğrencisi Ferrâ oynamıştır. Kisâî ve Ferrâ'dan önce de Kûfe'de nahiv çalışmaları ve dersleri olsa da bu çabalar ekolleşmeyi sağlayacak veya Basra nahiv ekolüyle rekabet edecek düzeyde olmamıştır. Bu dönemde ön plana çıkan isimlerden biri de Muâz el-Herrâ'dır. Hayatı hakkında fazla malumat olmayan Muâz el-Herrâ; nahiv, sarf, dil, tefsir, hadis, kıraat ve şiir gibi ilim dallarıyla ilgilenmiştir. Ayrıca Muâz el-Herrâ, Kûfe nahvinin erken dönemlerinde nahivle iştigal edip dersler vermesi ve Kûfe nahvinin ekolleşmesini sağlayan Kisâî ve Ferrâ gibi âlimlere hocalık yapması bakımından Kûfe'nin nahiv tarihinde göze çarpan önemli şahsiyetlerden biri olmuştur. Bu çalışmada ülkemizde kendisiyle ilgili müstakil bir çalışmaya rastlamadığımız Muâz el-Herrâ'nın hayatı, kaynaklara yansıdığı kadarıyla ilmî kişiliği ve görüşleri hakkında malumat sunulmuş ve sarf ilminin kurucusu olup olmadığı konusu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Nahiv, Sarf, Kûfe Nahiv Ekolü, Muâz el-Herrâ.

A Pioneer in the Kûfa Grammar School: Muâdh al-Herrâ and His Scientific Personality

Abstract

The city of Kûfa has come to the forefront since the early periods of Islam by dealing with religious sciences and developing these sciences. While these sciences were initially limited to religious sciences, they gradually began to diversify as a result of the expansion of the Islamic geography. Because the Arabs' encounter with the Byzantine and Sassanid empires did not only lead to struggle but also allowed them to get to know their cultures. As a result of this contact, the scientific basin in the Islamic world began to be filled with sciences from different cultures. This geographical expansion had both positive and negative aspects. One of these negative sides was the deterioration of the languages of the Arabs who mixed with foreign peoples in the conquered lands and the spread of this deterioration to the reading of the Quran. In response to this negative situation, studies on grammar sciences emerged in the city of Basra and were transferred to the city of Kûfa a century later. Kûfa grammar school was formed as a result of the intensive work of grammarians from Kûfa regarding grammar science, which also attracted attention in the city of Kûfa. The greatest share in the transformation of Kûfa grammar into a school belongs to al-Kisâî and his student al-Farrâ. Although there were grammar studies and lessons in Kûfa before al-Kisâî and al-Farrâ, they were not at a level that would ensure the transformation into a school or compete with Basra grammar school. Muâdh al-Herrâ is one of the pioneers of Kûfa grammar school. Muâdh al-Herrâ, about whose life there is not much information, was interested in scientific fields such as syntax grammar, language, tafsir, hadith, recitation and poetry. Muâdh al-Herrâ is one of the important figures in the history of Kûfa grammar, as he dealt with grammar in the early periods of Kûfa grammar, gave lessons and taught scholars such as al-Kisâî and al-Farrâ, who helped developing the school of Kûfa grammar. In this study, the life of Muâdh al-Herrâ, about whom we have not come across any independent study, is presented, in the context of his scientific views as reflected in the sources, information about his scientific personality is presented and the issue of whether he is the founder of the sarf is examined.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Nahv, Sarf, Kûfa Nahv School, Muâdh al-Herrâ.

Extended Abstract

Muâdh al-Herrâ is an important figure in the history of Kûfa grammar school. His teachings to al-Kisâî and al-Farrâ, who transformed Kûfa grammar school into a school, and his views on nahv and sarf played a role in the formation of the Kûfa grammar school, have placed him in an important place in the history of Kûfa grammar. When we look at the

narrations about him, we see that he was interested not only in grammar but also in many branches of science that were popular in his time. Tafsir, hadith, recitation, poetry, language, nahv and sarf are among these branches of science. The fact that he had views on these fields shows that he was a versatile scholar.

Muâdh al-Herrâ was interested in poetry as well as in the sciences of his time. His poems are quoted in the sources. Although the number of these poems is not many, it is understood that they were generally written about events he considered important in his own life. His poems have different themes. However, the fact that his poems resemble the poems composed by grammarian is a striking detail about his poems.

Another issue about Muâdh al-Herrâ is the issue of his being the founder of the science of sarf. When classical sources are examined, no information is found regarding Muâdh al-Herrâ being the founder of the science of sarf. al-Suyûtî was the first to state that Muâdh al-Herrâ was the founder of the science of sarf, and it has been understood that some scholars who came later also voiced this claim. However, the fact that the science of grammar first emerged in Basra, that the science of nahv cannot be considered independently of the science of sarf and that some scholars of Basra who lived before Muâdh al-Herrâ had opinions and authored articles on the science of sarf refute the claim that Muâdh al-Herrâ was the founder of the science of sarf. al-Suyûtî claim that Muâdh al-Herrâ was the founder of the science of sarf is perhaps due to a narration that happened to Muâdh al-Herrâ and is related to the field of sarf. On the other hand, the issue of whether Muâdh al-Herrâ was the founder of the science of sarf has also been evaluated by modern researchers. It is seen that researchers such as Mahdi al-Mahzumi, Shawkî Dayf and Abdullatif Muhammad al-Khatib, whose opinions were consulted in this study, rejected Muâdh al-Herrâ's being the founder of the science of sarf.

Among these researchers, Mahdi al-Mahzumi claimed that there was no scholar who could be considered a grammarian in true sense before al-Kisâ'î and al-Farrâ and rejected Muâdh al-Herrâ's being the founder of the science of the sarf. Shawkî Dayf touched upon this issue in two different studies. He stated that Muâdh al-Herrâ received grammar training in Basra, that there were not many sarf views attributed to Muâdh al-Herrâ in old grammar books, and that it was wrong to claim that Muâdh al-Herrâ was the founder of the science of the sarf based on one claim. Abdullatif Muhammad al-Khatib criticized al-Suyûtî for considering Muâdh al-Herrâ as the founder of the science of sarf based on only one narration. Because, he stated that there had been many debates about the field of sarf in history, and rejected Muâdh al-Herrâ's being the founder of the science of the sarf. On the other hand, there are also researchers who do not express a definite opinion that Muâdh al-Herrâ is the founder of the science of sarf. It is possible to count researchers such as al-Tantâwî, Brockelmann and Ahmed Makki al-Ansari in this group.

Muâdh al-Herrâ has views in the fields of nahv, sarf, language, recitation and interpretation that are reflected in the sources. It is considered that these views played a role in shaping the general framework of Kūfa grammar school. Because these views of Muâdh al-Herrâ shaped the views of the students he trained. As a result of the scans, "The Expression of "زُبُّ" Expressing Scarcity", "The Expression of "عم" Considering it as "Blindness of the Heart", "The Expression of "الولد" Indicating Singular and Plural Meanings", Pronunciation of the Word "شَق", "The Meaning of the Word "كره" Changing Depending on Its Pronunciation", "The Issue of "متى" Being a Name and a Letter", "The Issue of "حائبة" – "حاوية" and "Lam-ı Tekîd" Being the Equivalent of the Letter "Bâ" in the Nafy Sentence" were determined as Muâz el-Herrâ's nahv and sarf views. In addition to his nahv and sarf views on these issues, the subjects of "The Interpretation of the Verse "فَالْمَذْبُوحَاتُ آمُرًا", "The Interpretation of the Word "البرد", "The Syntax of the Name of the Mawsûl "أبي" are also seen as Muâdh al-Herrâ's views on interpretation and recitation. It has been seen that Muâdh al-Herrâ was not influenced by anyone in his views on different areas and did not refrain from expressing his views that he thought were more correct, even if they were contrary to the issues on which there was consensus.

There is a conflict of sources regarding the works written by Muâdh al-Herrâ, a pioneer scholar in the formation of Kūfa school. While some sources claim that he wrote works in the fields of nahv and sarf some sources claim the opposite. Although there is no clarity on this issue, it is possible that even if there were works written by Muâdh al-Herrâ, they may have been lost over time. On the other hand, the fact that the name of any of his books is not mentioned in the sources may also suggest that he did not have any books.

In this study, Muâdh al-Herrâ's life, scientific personality, the issue of whether he was the founder of the science of sarf or not, and his views on nahv, sarf, language, interpretation and recitation were examined in the light of the information in the sources. In these studies, an attempt was made to reach a conclusion based on classical and modern sources. As a result of these studies, it has been seen that Muâdh al-Herrâ has an important place in the history of Kūfa grammar, that he has views in different fields that are especially based on Kūfa people, and that the claim that he is the founder of the science of sarf is not based on solid foundations.

Giriş

Basra ve Kûfe nahiv ekolleri Arap dilinin kurallarının tespitinde önemli çabalar harcamış iki nahiv ekolüdür. Arapların yabancı milletlerle karışması neticesinde Arap dilinde “lahn” adı verilen bozulmalar baş göstermiş ve Arap coğrafyasında hicrî birinci asırdan itibaren Arapça'nın kurallarının tespiti için yoğun çalışmalar başlamıştır.¹ Bu çalışmalar öncelikle Basra şehrinde başlamış ve yaklaşık bir asır sonra Kûfe şehrine geçmiştir. Basra şehrinde ilk başlarda Kur'ân öğretimi, okunuşu, ayetlerinin tefsirine odaklanan çalışmalar başlamış daha sonra bu çalışmalar nahiv ve dil alanına kaymıştır. Kûfeli nahivciler ise bu zaman diliminde Basralı nahivcilerden ders aldıkları ve öğrendikleri şeyleri onlardan değişik şekilde yorumlayarak nahiv alanında farklı yöntemler izlemiş ve süreç içerisinde onlardan farklılaşarak Kûfe nahiv ekolünün temelini atmışlardır. Arap dili kurallarının tespiti sürecinde bu iki ekol pek çok konuda münazaraya girmiştir. Arap dili gramerindeki kaidelerin birçoğu bu ekol temsilcilerinin görüşleri üzerine bina edilmiştir.

Kûfe şehri kurulduğu tarihten itibaren dinî ilimlerin merkezi olmuştur. Bu dinî ilimlerin eğitimi ve yaygınlaştırılmasında sahâbeler büyük rol oynamıştır. Kûfedeki bu yoğun Kur'ân eğitimi sonucunda Yahyâ b. Vessâb (öl. 103/721), Âsım b. Ebî'n-Nucûd (öl. 127/745), Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (öl. 156/773), Suleymân el-A'meş (öl. 148/765) ve Kisâî (öl. 189/805) gibi kurrâlar zuhur etmiştir. Bu kurrâlardan Âsım, Hamza ve Kisâî yedi büyük kurrâdandır. Kûfe'de görülen diğer bir ilmî ekol ise İslâm fıkhiyla iştigal etmiştir. İbrâhîm b. Yezîd en-Nehaî (öl. 96/715) ve Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) on sekiz sene derslerine devam edip vefatından sonra yerine geçtiği Nehaî'nin öğrencisi Hammâd b. Ebî Suleymân (öl. 120/738), bu fıkıh ekolünün göze çarpan isimleri olmuştur.²

Kûfe'deki Kur'ân ilimlerine ve kıraatine geniş ilginin yanında hicrî ikinci asırdan itibaren nahiv çalışmaları da yaygınlaşmaya başlamıştır. Kûfe nahvinin ekol haline gelmesi Kisâî (öl. 189/805) ve Ferrâ (öl. 207/822) sayesinde gerçekleşmiştir. Kûfe nahvinin bu iki üstadından önce de nahiv ile iştigal eden nahivciler olmuşsa da bu nahivcilerin ilmî birikimleri ve faaliyetleri Kûfe nahiv ekolünü ekolleştirecek ve Basra nahiv ekolüyle rekabet ettirecek düzeyde olmamıştır. Kisâî ve Ferrâ'nın hocaları mesabesinde olan mevzu bahis nahivcilerin Kûfe nahiv ekolünün zirve isimlerini yetiştirmesi ve yönlendirmesi bakımından Kûfe nahiv ekolü tarihinde önemli pozisyonları vardır. Bu isimlerden birisi de çalışmamızın konusunu oluşturan Muâz el-Herrâ'dır.

Arap dünyasında Muâz el-Herrâ'yı işleyen çalışmalar olsa da kendisiyle ilgili “*Muâz b. el-Muslim el-Herrâ ve âsâruhu'l-ilmîyye*” isimli bir makale çalışması dışında herhangi müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Aynı şekilde ülkemizde de Muâz el-Herrâ'nın müstakil olarak herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmediği görülmektedir. Bu çalışma, Muâz el-Herrâ'nın hayatı, ilmî kişiliği, görüşleri ve sarf ilmindeki yeri hakkında bilgi sunmayı amaçlamakta olup, aynı zamanda literatürdeki bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

1. Muâz el-Herrâ'nın Hayatı

Muâz el-Herrâ'nın tam ismi ile ilgili kaynaklar arasında küçük farklılıklar bulunmaktadır. Kimi kaynaklar bu ismi Ebû Muslim Muâz el-Herrâ³ olarak, kimi kaynaklar Muâz b. Muslim el-Herrâ⁴ olarak ve

¹ Mustafa İbiş, *Arap Dilinde Fasîh ve Ammî Dil* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022), 64-69.

² Hatice el-Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l-Emel, 2001), 116-117.

³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramadân (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 89; Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-udebâ'*, thk. İbrâhîm es-Semerrâî (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 50; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Umer Abdusselâm Tedmurî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 5/363.

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 125; Ebû'l-Hasen Cemâluddîn Alî b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1982), 3/288; Ebû't-Tayyib Muhammed Sîddîk Bahadır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevî, *Ebcedu'l-ulûm* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2002), 585.

kimi kaynaklar da Ebû Muslim Muâz b. Muslim el-Herrâ⁵ olarak ifade etmektedir. “Herrâ” nispeti, Muâz’ın Kûfe’de Herât mamülü elbise satması nedeniyle asıl adıyla beraber zikredilmiş ve bu isimle tanınmıştır.⁶ Muâz el-Herrâ’nın kaynaklarda iki tane künye ismi yer almaktadır. Bunlardan birincisi “Ebû Alî”,⁷ diğeri ise “Ebû Muslim”dir.⁸ Bu ikiliğin sebebinin erken dönem kaynaklardan İbnü’n-Nedîm’in (öl. 385/995): “*Babası ona Ebû Muslim künyesini verdi. Daha sonra Alî diye bir çocuğu oldu ve Ebû Alî ismiyle künyelendi*” rivayeti olması muhtemeldir.⁹ Bu rivayetin sonucu olarak sonraki dönem kaynaklarının iki künye adından birini tercih etmiş olması olasıdır. Ayrıca “Ebû Muslim” adının “Ebû Alî” adından daha meşhur olduğunu ifade etmek gerekir.

Muâz el-Herrâ’nın doğum yeri ile ilgili kaynaklarda net bir ifade yoktur. Her ne kadar kimi kaynaklarca isminin sonunda “الكوفي”, “من أهل الكوفة” veya “النحوي الكوفي” tanımlamalarıyla anılması Kûfe’de doğduğunu düşündürse de başka bir yerde doğup Kûfe’de yetiştiği de ihtimal dâhilindedir. Ayrıca bu nispetlerle anılmasına hayatını Kûfe’de geçirmesi de sebep olmuş olabilir.

Muâz el-Herrâ’nın doğum yeri gibi doğum tarihi de net olarak bilinmemektedir. Bu konuda kimi kaynaklar Muâz’ın Abdumelik b. Mervân’ın (öl. 86/705) hilafeti¹⁰ yıllarında doğduğunu iddia ederken¹¹ kimi kaynaklar ise Yezîd b. Abdumelik’in (öl. 105/724) hilafeti¹² döneminde doğduğunu iddia etmektedir.¹³ İbn Hallikân, konu ile ilgili her iki rivayeti de içine alan bir anekdot aktarmaktadır. Bu rivayete göre bir adam Muâz el-Herrâ’ya doğum zamanını sormuş ve Muâz da: “*Yezîd b. Abdumelik veya Abdumelik zamanında doğdum*” diye cevap vermiştir.¹⁴

Muâz el-Herrâ’nın nesebi ile ilgili olarak pek çok kaynakta Muhammed b. Ka’b el-Kurazî’nin mevâlîlerinden biri olduğu aktarılmaktadır.¹⁵ Bununla beraber Muâz el-Herrâ’nın nesebinin Arap olmadığına dair herhangi açık bir bilgi bulunmamaktadır. Kaynakların ittifak ettiği diğer bir konu ise Muâz el-Herrâ’nın şii mezhebine mensup olmasıdır.¹⁶ Tüm bu veriler, Muâz el-Herrâ’nın Arap kökenli olmadığı ihtimalini akıllara getirebilmekte fakat kesin bir kanaat oluşturmamaktadır.

Muâz el-Herrâ’nın ders aldığı hocaları hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî (öl. 310/923), Ferrâ’dan naklen Muâz el-Herrâ’nın Alâ b. Seyâbe’den ders aldığını rivayet etmiştir.¹⁷ Süyûtî (öl. 911/1505), Muâz el-Herrâ’nın Muâz b. Cebel’den (öl. 17/638) ders aldığını öne sürmüştür.¹⁸ Kannevcî (öl. 1307/1890) ise Muâz el-Herrâ’nın Ebû’l-Esved ed-Duelî’den (öl. 69/688) ders aldığını aktarmıştır.¹⁹ Muâz el-Herrâ’nın doğum tarihi göz önüne alındığında Ebu’l-Esved’den ders alma ihtimalinin mümkün olmadığı sonucu doğmaktadır. Muâz el-Herrâ’nın doğum tarihi için en erken Abdumelik b. Mervân’ın halife oluş yılı olan 66/685 yılı zikredilmektedir. Ebu’l-Esved’in hicrî 69/688 yılında vefat ettiği düşünülürse bu iddianın sağlam bir temele dayanmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Süyûtî’nin iddiası da tarihi gerçekliklere

⁵ Ebû’l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 5/218; Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân el-Merzûbânî, *Nuru’l-kabes*, thk. Rudolf Sellheim (Wiesbaden: Dâru’n-Neşr Franz Steiner, 1964), 276.

⁶ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A’lâm* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002), 7/258.

⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89; Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ’ fi tabakâti’l-udebâ’*, 50; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât*, 3/288.

⁸ Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Usmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’* (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2006), 7/432; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât*, 3/288.

⁹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89.

¹⁰ 685 ila 705 yılları arasında halifelik yapmıştır.

¹¹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Süyûtî, *Buğyetu’l-vuât*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Lübnan: el-Mektebetu’l-’Asriyye, ts.), 2/290; Merzûbânî, *Nuru’l-kabes*, 286.

¹² 720 ila 724 yılları arasında halifelik yapmıştır.

¹³ Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ’ fi tabakâti’l-udebâ’*, 50; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât*, 3/289.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 5/220.

¹⁵ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89; İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 5/218; Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ’ fi tabakâti’l-udebâ’*, 50.

¹⁶ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 5/218; Merzûbânî, *Nuru’l-kabes*, 276; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’*, 7/432; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât alâ enbâhi’n-nuhât*, 3/290.

¹⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dâru’t-Terbiye ve’t-Turâs, ts.), 17/36.

¹⁸ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Süyûtî, *Sebebu vad’i ilmi’l-Arabîyye*, thk. Mervân el-’Atiyye (Beyrut: Dâru’l-Hicre, 1988), 61.

¹⁹ Kannevcî, *Ebcedu’l-ulûm*, 585.

uygun düşmemektedir. Zira hicrî 17/638 yılında vefat eden Muâz b. Cebel'den hicrî 187/803 yılında vefat eden Muâz el-Herrâ'nın ders aldığı iddia etmek tarihen pek mümkün değildir.

Muâz el-Herrâ Kûfe nahvinin önde gelen isimlerindedir. Öğrencileri arasında en göze çarpan, Kûfe nahvinin sistemleşmesi ve ekolleşmesini sağlayan isimler olan Kisâî (öl. 189/805)²⁰ ve Ferrâ'dır.²¹ Muâz el-Herrâ'nın bu gözde isimler dışında da öğrencileri olmalıdır. Fakat Kûfe nahvinde bu iki isim kadar etki bırakmamaları sebebiyle isimlerinin meçhul kaldıkları anlaşılmaktadır. Mustafâ Sâdık er-Râfiî ve Hatîce el-Hadîsî, Muâz el-Herrâ'nın yiğeni olan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'nin de (öl. 170-193/787-809?) Muâz el-Herrâ'dan ders aldığı iddia etmiştir.²² Muâz el-Herrâ'nın Ebû Ca'fer er-Ruâsî'nin amcası olması²³ Mustafâ Sâdık'ı ve Hadîsî'yi, Ruâsî'nin Muâz el-Herrâ'dan ders aldığı düşüncesine sevk etmiş olması muhtemeldir. Zira her ikisinin de nahiv ile uğraşıp Kûfe nahvinin öncü isimlerinden olması ayrıca aralarında akrabalık bağının da bulunması bilgi alışverişi yapmalarını mümkün kılmaktadır. Bu bilgi alışverişinin hoca-öğrenci şeklinde olması da ihtimal dâhilindedir fakat erken dönem kaynaklar arasında böyle bir malumata rastlanmamaktadır.

Muâz el-Herrâ'nın doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, ölüm tarihi konusunda kaynaklar 187/803 yılında vefat ettiği yönünde birleşmektedir.²⁴ Fakat İbn Hallikân, ölüm tarihi olarak hicrî 190/806 ve hicrî 187/803 yıllarını vermekte fakat hicrî 187/803 yılını daha doğru bulmaktadır.²⁵ Bununla beraber Zehebî (öl. 748/1348), Muâz el-Herrâ'nın 90 yaşındayken vefat ettiğini nakletmiştir.²⁶ Merzûbânî (öl. 384/994), Muâz el-Herrâ'nın yaşının 90'a ulaştığını ifade eden bir şiir aktararak Muâz'ın aynı sene öldüğünü ileri sürmüştür. Merzûbânî'nin bu rivayetiyle Muâz el-Herrâ'nın vefat yaşı konusunda Zehebî'yle hemfikir olduğu görülmektedir. Ayrıca Merzûbânî genel kaniya muhalif olarak Muâz el-Herrâ'nın hicrî 190/806 yılında Bağdat'ta vefat ettiğini beyan etmektedir.²⁷ Öte yandan kaynaklar Muâz el-Herrâ'nın uzun bir hayat yaşadığı konusunda aynı fikirdedir. Öyle ki kaynaklarda Muâz'ın torunlarının çocuklarını gördüğünü ve hepsinin vefatına şahit olduğunu nakleden rivayetler vardır.²⁸ Hatta Muâz el-Herrâ uzun bir hayat sürmesinden dolayı şairlerin hiciv dolu şiirlerine konu bile olmuştur. Şair Sehl b. Ebî Galip el-Hazrecî (öl. ?), Muâz el-Herrâ'yı şu mısralarıyla hicvetmiştir:

إِنَّ مُعَاذَ بْنَ مُسْلِمٍ رَجُلٌ لَيْسَ لِمِيقَاتِ عُمْرِهِ أَمَدٌ
فَدَّ شَابَ رَأْسَ الزَّمَانِ وَكَتَمَهُ الدَّهْرُ وَأَتَوَابَ عُمْرِهِ جُدُدٌ
فَلْ لِمُعَاذٍ إِذَا مَرَرْتَ بِهِ فَدَّ صَجَّ مِنْ طَوْلِ عُمْرِكَ الْأَمَدُ

"Muâz b. Muslim öyle bir adamdır ki, ömrünün nihayetinin zamanı yoktur;
Zamanın saçı ağardı, vakit ihtiyarladı, onun ömür elbisesi ise hala yepyenidir;
Muâz'a uğrarsan ona şöyle de: Ömrünün uzunluğundan vakit bile feryat etmektedir"²⁹

Muâz b. el-Herrâ'nın uzun hayatı ile kaynaklarda nakledilen başka anekdotlar da vardır. Bu rivayetlerin birinde bir adam Muâz el-Herrâ'ya yaşını sorar. Muâz "altmış üç" cevabını verir. Birkaç yıl sonra başka bir adam aynı soruyu tekrarlar. Muâz yine "altmış üç" cevabını verir. Bu duruma şahit olan dostu yirmi bir seneden beri onunla beraber olduğunu, yaşını soranlara hep aynı cevabı verdiği için sitem eder. Bunun üzerine Muâz dostuna: "Eğer benimle bir yirmi bir yıl daha beraber bulunsaydın da yine aynı cevabı verirdim" der.³⁰ Muâz el-Herrâ'nın bu şekilde davranmasının altında yatan sebep yaşlı görünmeyi

²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; Merzûbânî, *Nuru'l-kabes*, 276.

²¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn, *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemîl (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1999), 7/288; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/290.

²² Bk. Mustafâ Sâdık b. Abdîrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfiî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 1/265; Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 124.

²³ Bk. Enbârî, *Nuzhetu'l-elîbbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*, 50; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/288; Süyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/290.

²⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89; Enbârî, *Nuzhetu'l-elîbbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*, 50; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/288; Süyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/291; Zirîklî, *el-A'lâm*, 7/258.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/221.

²⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432.

²⁷ Merzûbânî, *Nuru'l-kabes*, 276-277.

²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 89; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/292; Merzûbânî, *Nuru'l-kabes*, 276.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/221; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432.

³⁰ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/290; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218.

istememesi olabilir. Nitekim Osman b. Ebî Şeybe (öl. 239/854), bu durumu teyit eden şu sözü söylemiştir: “*Muâz el-Herrâ’yı yaşlılıktan dolayı dişlerini altınla kaplamış gördüm*”.³¹

Muâz el-Herrâ’nın vefat yaşı ile ilgili rivayetlere bakılırsa kesin bir yaş belirtmek yanlış olacaktır. Zira Muâz el-Herrâ’nın doğum tarihi net olarak bilinmediği için vefat ettiği yaş da net değildir. Fakat verilen tarihlerden aşağı yukarı bir yaş aralığı tahmin etmek mümkündür. Muâz el-Herrâ’nın doğum tarihi olarak Abdulmelik b. Mervân ve Yezîd b. Abdilmelik’in hilafet yılları kabul edilirse, 685 ila 724 yılları arasında doğmuş olması gerekmektedir. Muâz’ın vefat yılının ise 187/803 tarihi olduğu düşünülürse en erken 79; en geç 118 yaşında vefat etmiş olduğu sonucu çıkmaktadır.

2. Muâz el-Herrâ’nın İlmî Müktesabâtı

Muâz el-Herrâ, Kûfe nahvinin sistemleşmesini ve ekolleşmesini sağlayan Kisâî ve Ferrâ’dan önce nahiv dersleri veren öncü hocalardan biridir. Onun Kisâî ile Ferrâ’ya hocalık yapıp onların yetişmesine katkı sağlaması Kûfe nahvinin ekolleşme sürecinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca Muâz el-Herrâ’nın pek çok eser yazdığı rivayet edilmiştir.³² Fakat bu eserlerin hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³³ Diğer taraftan erken dönem biyografi yazarlarından İbnü’n-Nedîm, Muâz el-Herrâ’nın bilindik hiçbir kitabının olmadığını öne sürmektedir.³⁴ İbnü’n-Nedîm’in iddiasından Muâz el-Herrâ’nın kitaplarının olduğu fakat isimleri bilinmediği için zaman içerisinde kaybolup gittikleri anlamı da anlaşılabilir. İbnü’l-Kiftî de (öl. 646/1248) Muâz el-Herrâ’nın yazdığı herhangi bir eserin olmadığı görüşündedir.³⁵

İbn Hallikân, Muâz el-Herrâ’dan kıraat ile ilgili pek çok anlatı rivayet edildiğini iddia etmesine rağmen kaynaklarda konu ile ilgili az sayıda rivayete rastlanmaktadır.³⁶ Aynı rivayeti Zehebî de aktarmıştır.³⁷ Muâz el-Herrâ’nın hadis ilmiyle de ilgilendiği ve hadis rivayet ettiği de nakledilmiştir. Atâ b. es-Sâib ve başka kimselerden hadis rivayetinde bulunan ayrıca kendisinden de hadis rivayetinde bulunan Muâz el-Herrâ’nın hadis konusunda güvenilir olduğu rivayet edilmiştir.³⁸

Muâz el-Herrâ’nın başka bir yeteneği de şiirler yazabilmesidir. Kimi kaynaklar onu şiirleri olan uzun ömürlü bir edip olarak tanımlarken,³⁹ şairleri ele alan kimi kaynaklar da onu şairler arasında göstermiştir.⁴⁰ Bununla beraber Muâz el-Herrâ’nın fazlaca şiiri bulunmamaktadır.⁴¹ Şiirleri incelendiği zaman birbirinden farklı temaları haiz olduğu görülmektedir. Abdulmelik b. Mervân’ın hocası Ebû Muslim bir şiirinde nahivcileri hicvederek şu beyitleri inşad etmiştir:

فَدُكَانَ أَخْذُهُمْ فِي النَّحْوِ يُعْجِبُنِي حَتَّى تَعَاظُوا كَلَامَ الرَّنَجِ وَالرُّومِ
لَمَّا سَمِعْتُ كَلَامًا لَسْتُ أَفْهَمُهُ كَأَنَّهُ رَجُلٌ الْعَرَبِيَّانِ وَالنُّومِ
تَرَكْتُ نَحْوَهُمُ وَاللَّهِ يُعْصِمُنِي مِنَ التَّقَحُّمِ فِي تِلْكَ الْجَرَائِمِ

“*Nahiv alanındaki çıkarımları hoşuma giderdi, Ta ki siyahilerin ve Rumların kelamıyla meşgul olana kadar;*

*Anlamadığım sözler duyduğumda, Baykuş ve karga ötüşleri misali;
Nahivlerini terkettim, Allah beni bu bidatların tehlikesinden korusun*”⁴²

Bu hicvi duyan Muâz el-Herrâ ona şu mısralarla karşılık vermiştir:

عَايَنْتَهَا أَمْرًا حَتَّى إِذَا شِئْتِ وَلَمْ تَعْرِفِ أَبَا جَدِّهَا
سَمَّيْتِ مَنْ يَعْرفُهَا جَاهِلًا نُصْدِرُهَا مِنْ بَعْدِ إِيرَادِهَا
سَهْلًا مِنْهَا كُلُّ مُسْتَنْصَعِبٍ طَوْدٌ عَلَا أَقْرَانَ أَطْوَادِهَا

“*Sakalın bitmemiş bir gençken onu öğrenmeye başladın ta ki yaşlanıncaya kadar, hala da harflerini bilmiyorsun;*

Onu bilenleri cahil olarak adlandırdın, Aldıktan sonra da atıyorsun;

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432.

³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/258.

³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/258.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 90.

³⁵ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/289.

³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218.

³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432.

³⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/290.

³⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/258.

⁴⁰ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân el-Merzûbânî, *Mu'cemu's-suârâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubil-'İlmiyye, 1402/1982), 381.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*, 7/432.

⁴² Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 125-126; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/292.

Onun sayesinde tüm zorluklar kolaylaşır, Benzeri olan dağları aşan dağ gibi olsa bile”⁴³

Muâz el-Herrâ'nın şiirlerinin nahivcilerin nazmettiği şiirlere benzemesi kaynaklarda yer alan başka bir bilgidir.⁴⁴ Onun şu şiiri bu duruma örnek olarak gösterilmiştir:

وَمَا كَانَ عَلَى الْجِيءِ⁴⁵ وَلَا عَلَى الْهَيْءِ⁴⁶ امْتَدَاجِيكَ

“Sana olan iltifatım cî’ veya hî’ gibi değildir”⁴⁷

Muâz el-Herrâ'nın şair Kümeýt (öl. 126/744) için söylediği şiir onun en meşhur şiirlerindedir. Şair Kümeýt’in dostu olan Muâz, ona Irak valisi Hâlid b. Abdillâh el-Kasrî’ye gitmemesi için uyarıda bulunmuş fakat Kümeýt onu dinlememiştir. Irak valisi tarafından yakalanıp hapse atılan Kümeýt için Muâz el-Herrâ şu beyitleri dile getirmiştir:

نَصَحْتُكَ وَالتَّصِيحَةَ إِن تَعَدَّتْ هَوَى الْمَنُصُوحِ عَزَّ لَهَا الْقَبُولُ
فَخَالَفْتُ الَّذِي لَكَ فِيهِ حَظٌّ فَغَالَتْ دُونَ مَا أَمَلْتُ غُولُ
وَعَادَ جَلَاظُ مَا تَهْوَى خِلَافًا لَهُ عَرْضٌ مِنَ الْبَلْوَى وَطُولُ

“Sana nasihat ettim, nasihat edilen kişinin hevası haddi aşmışsa nasihati kabul etmek zor gelir;

Şansın olduğu şeye muhalefet ettin, Canavarların bile ümit etmeyeceği şey başına geldi;

Arzu ettiğin şeyin tam tersi oldu, Oysaki onda sıkıntıdan kurtuluş ve rahatlık vardı”⁴⁸

Muâz el-Herrâ’ya nispet edilen başka bir şiirde ise Muâz, uzun ömürlü oluşundan ve çocuklarını ve torunlarını toprağa verişinden dert yanmaktadır. Uzun ömürlü oluşunun çocuk ve torunlarının öldüğüne şahit olmak gibi olumsuz tarafına vurgu yapan Muâz’ın ölüm psikolojisiyle şiirini nazmettiği görülmektedir:

مَا يَرْتَجِي بِالْعَيْشِ مَنْ قَدْ طَوَى مِنْ عُمُرِهِ الذَّاهِبِ تَسْعِينًا
أَقْنَى نَبِيهِ وَنَبِيهِمْ فَقَدْ جَرَّعَهُ الدَّهْرُ الْأَمْرَيْنَا
لَا بُدَّ أَنْ يَشْرَبَ مِنْ حَوْضِهِمْ وَإِنْ تَرَخَى عُمُرُهُ جِينًا

“Geçip giden ömrü doksanı devirmiş birinin yaşamaktan yana umudu yoktur;

O ki oğullarını, oğullarının oğullarını toprağa vermiş, Zaman ise her iki acıyı ona tattırmıştır;

Onların içtiği kâseden elbet o da içecektir, Ömrü bir miktar uzasa bile”⁴⁹

Muâz el-Herrâ'nın şiir yazmakla ilgilendiği kadar başka şairlerin şiiriyle de ilgilendiği ve onlar hakkında kanaat sahibi olduğu kaynaklar tarafından nakledilmiştir. İsfahânî (öl. 356/967), birtakım rivayetler aracılığıyla Muhammed b. el-Kâsım el-Enbârî’den (öl. 328/940) naklen şunları kayda geçmiştir:

“Muâz el-Herrâ’ya şairlerin en iyisi kimdir diye soruldu. O da Câhiliye şairlerinden mi yoksa İslâmî şairlerden mi? dedi. Câhiliye şairlerinden kimdir? dediler. ‘İmruülkays, Zühayr ve Abîd b. el-Ebra’ şeklinde karşılık verdi. İslâmî şairlerden en iyi kimdir? diye sorulunca ‘Ferezdak, Cerîr, Ahtal ve Râî’ diye cevap verdi”⁵⁰

Başka bir rivayette ise Muâz: “Gelmiş geçmiş en büyük şair Kümeýt’tir” demiştir.⁵¹

2.1. Muâz el-Herrâ'nın Sarf İlminin Kurucusu Olması Meselesi

Muâz el-Herrâ'nın ilmî kişiliğiyle ilgili önemli bir iddia da onun “sarf” ilminin kurucusu olmasıdır. Bu iddianın dayanak aldığı tezlerle bakıldığında Muâz el-Herrâ'nın yaşadığı bir olay ön plana çıkmaktadır. Abdülmelik b. Mervân’ın hocası Ebû Muslim bir gün Muâz el-Herrâ'nın yanında oturur ve onun bir adamla sarfa dair bir konu hakkında münazara ettiğine şahit olur. Adam Muâz el-Herrâ’ya: “تَوَرُّهُمْ أَرَأَى”⁵² ayetindeki “أَرَى” fiilini ve “وَإِذَا الْمَوْؤُودَةُ سُئِلَتْ”⁵³ ayetindeki “المؤودة” kelimesini “يا فاعل افعل” şeklinde nasıl ismi fâil ve emir fil

⁴³ Ebû'l-Muhâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mus'ir et-Tenûhî, *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicr li't-Tibâ'a, 1992), 196.

⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 5/218; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/288.

⁴⁵ “الجىء” ibaresi deveyi su içmeye çağırma sesini ifade etmektedir. Bk. (Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, “leffü harfî'l-hâ”, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 6/256; Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn İbn Manzûr, “faslu'l-cim”, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 1/53).

⁴⁶ “الهيء” ibaresi deveyi yemini yemeye çağırma sesini ifade etmektedir. Bk. (Ezherî, “leffü harfî'l-hâ”, 6/256; İbn Manzûr, “faslu'l-hâ”, 1/53).

⁴⁷ Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 125; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/288.

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 90; Merzûbânî, *Mu'cemu's-suârâ*, 381; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/289.

⁴⁹ Merzûbânî, *Nuru'l-kabes*, 276.

⁵⁰ Ebû'l-Ferac Alî b. el-Huseyn el-İsfahânî, *el-Eğâni*, thk. İhsân Abbâs vd. (Beyrut: Dâru Sâdir, 2008), 17/27-28.

⁵¹ Ebû'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-zamân fî tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımeşk: Dâru'r-Risâle, 2013), 11/286.

⁵² Meryem 19/83.

⁵³ et-Tekvîr 81/8.

olarak ifade edeceğini sorar. Bunun üzerine Muâz adama Ebû Muslim'in anlamayacağı şekilde cevaplar verir. Durumdan hoşlanmayan Ebû Muslim onların yanından ayrılarak daha önce metnini ve tercümesini aktardığımız "فَدَّ كَانَ أَخْذُهُمْ فِي النَّحْوِ يُعْجِبُنِي" ile başlayan şiirini inşad eder.⁵⁴

Süyûtî bu rivayeti aktardıktan sonra sarf ilminin kurucusunun Muâz el-Herrâ olduğunu farkettiğini ifade etmiştir.⁵⁵ Süyûtî aynı iddiasını "Sebebu vad'i ilmi'l-'Arabiyye" adlı eserinde de dile getirmiştir.⁵⁶ Sabbân (öl. 1206/1792) ise sarf ilminin kurucusunun Muâz el-Herrâ olduğu konusunda ittifak olduğunu öne sürmüştür.⁵⁷ Ferrâ aynı ayeti "Meâni'l-Kur'ân" adlı eserinde ele almasına rağmen Süyûtî'nin iddiasını destekleyecek herhangi bir bilgi aktarmamıştır.⁵⁸ Erken dönem kaynaklarına bakıldığı zaman Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğu hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bu iddiayı ilk olarak Süyûtî'nin ileri sürdüğü, sonra gelen âlimlerin de bu görüşü benimsediği görülmektedir.

Konuya modern araştırmacılar perspektifinden bakıldığında genel olarak Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğuna dair olumsuz görüşlere şahit olunmaktadır. Tantâvî, Muâz el-Herrâ'nın kelime kalıplarına düşkünlüğünden dolayı tarihçilerin onu sarf ilminin kurucusu olarak tanımladıklarını ifade etmiştir.⁵⁹

Brockelmann, Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğunu dile getirerek konu hakkında tartışmaya girmemiştir.⁶⁰

Ahmed Mekki el-Ensârî, Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğuna kesin bir yaklaşım sergilemeyerek şu sözleri sarfetmiştir:

"Nahiv çalışmalarının bir bölümü olan ve daha sonra sarf olarak adlandırılan sarf ilmi, ilk başlarda nahiv ilmi ile beraber inceleniyordu. İki ilmin birbirinden ayrılması sonraki dönemlerde vuku bulmuştur. Ferrâ'nın sarf çalışmalarına büyük katkısı olmuştur. Bu durum onun için daha genel bir ifadeyle Kûfeliler için garipsenecek bir durum değildir. Zira onlar eskiden beri sarf ilmine olan ilgileriyle tanınmışlardır. Belki de bunun sebebi -eğer tarihi rivayetler doğruysa- sarf ilminin kurucusunun Kûfe ekolünden Muâz el-Herrâ oluşudur".⁶¹

Mehdî el-Mahzûmî, Kisâ'î'den önce ister Muâz el-Herrâ olsun ister Ebû Ca'fer er-Ruâsî olsun gerçek manasıyla herhangi bir nahivcinin olmadığını iddia etmiştir. Bunun sebebini Kisâ'î'den önce ileri seviyede nahiv bilgisinin veya eserinin bulunmaması olarak göstermiştir.⁶²

Şevkî Dayf, Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğuna şüpheyle yaklaşmış ve: "Muâz el-Herrâ'nın da selefleri gibi Basra nahivcilerine gidip nahiv ve sarf ilimlerini öğrendiği sonra da Kûfe'ye dönüp ders verdiği malumdur. Ondan ders alanlar arasında Ferrâ da vardır. Sarf alanı ile ilgili onun hakkında rivayet edilen bir hadise vardır. Süyûtî de bu habere dayanarak onun sarf ilminin kurucusu olduğunu iddia etmiştir. Oysaki bu iddia daha öncesinde hiçbir kitapta sabit değildir. Dahası Sibeveyh'in kitabı sarf ile ilgili bilgi, kalıp ve örneklerle doludur. Mâzinî (öl. 249/863), el-Kitâb'ı özetleyerek ondan 'et-Tasrîf' adlı eserini vücuda getirmiştir. Ayrıca sarf kitaplarında Muâz el-Herrâ'ya nispet edilen ciddi sarf görüşler bulunmamaktadır. Onun sarf alanındaki ilmi, Ruâsî'nin nahiv alanındaki bilgisi kadardır" demiştir.⁶³

Dayf, "Târîhu'l-edebî'l-'Arabî" adlı eserinde ise bu şüphesini açıkça dile getirerek şunları ifade etmiştir: "Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğu söylenegelmiştir. Fakat biz bu iddiaya karşı şüphe içerisindeyiz. Çünkü sarf alanıyla ilgili malumatlar Muâz el-Herrâ'dan önce vefat eden Sibeveyh'in kitabında zaten yer almaktaydı".⁶⁴

Saîd el-Afgânî, Muâz el-Herrâ'nın sarf ilmiyle alakası hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Ruâsî Kûfe'ye döndüğünde amcası Muâz el-Herrâ'nın Arapça ilminde insanların üstadı olduğunu ve sarfi meselelere özel bir önem verdiğini gördü. Kendisinden ders alan diğer Kûfeliler de onun gibi sarf ilmine

⁵⁴ Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'ulemâ*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1983), 145; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 3/292; Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 126.

⁵⁵ Süyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, 2/291.

⁵⁶ Süyûtî, *Sebebu vad'i ilmi'l-'Arabiyye*, 61.

⁵⁷ Ebû'l-'İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997), 1/24.

⁵⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 2/172.

⁵⁹ Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât* (Mekke: Mektebetu lhyâi't-Turâsî'l-İslâmiyye, 2005), 94.

⁶⁰ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 2/197.

⁶¹ Ahmed Mekki el-Ensârî, *Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ* (Kahire: Mektebetu Lisânu'l-'Arab, 1964), 416-417.

⁶² Mehdî el-Mahzûmî, *Medresetu'l-Kûfe* (Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1958), 39-40.

⁶³ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 154.

⁶⁴ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1995), 3/124.

önem veriyorlardı. Hatta Kûfelilerin sarf ilminde Basralıları geçtiği bile söylenmiştir. Bu nedenle bazı âlimler Kûfelileri sarf ilminin kurucuları olarak kabul etmişlerdir”.⁶⁵

Muhammed Muhyîddîn Abdulhamîd, Kûfe âlimlerinin öncülerinden olan Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olmasının araştırmacılar nezdinde meşhur bir olgu olduğunu fakat bu iddianın doğru olmadığını öne sürmüştür. Zira sarf ilmiyle ilgili meseleler Muâz el-Herrâ'dan önce özel olarak Arapçayla ilgili meseleler içerisinde, genel olarak ise nahiv meseleleri içerisinde tartışılmıştır. Muâz el-Herrâ ile ilgili kabul edilecek şey onun sarf meseleleriyle ilgilenmiş olduğu ve bu konuda telife girişmesidir. Sonra gelen âlimler ise onun yolunu takip etmiş, her gelen öncekilerin yanlışlarını düzeltmiş ve bu şekilde sarf ilmi kemal mertebesine ulaşmıştır. Bu manada sarf ilminin kurucusu Muâz el-Herrâ'dır iddiaları doğrudur denebilir, demiştir.⁶⁶

Abdullatîf Muhammed el-Hatîb ise bu konudaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

“Süyûtî'nin bu habere bakarak böyle bir sonuca ulaşması tuhaftır. Üstelik bu haberde kesinlik yoktur. Çünkü sadece münazarada geçen bir mesele Muâz'ın bu ilmin kurucusu olduğunu göstermez. Âlimler arasında münazara konusu olan pek çok mesele olduğunu biliyoruz. Eğer Muâz ve benzeri âlimlerle ilgili haberleri kesin doğru sayarsak o halde sarf ilmini pek çok âlime nispet etmemiz gerekir. Zeccâc'ın 'Mecâlisu'l-'ulemâ' adlı eserinde konuyla alakalı pek çok mesele vardır. Mâzîni'nin Ahfeş'le (öl. 215/830) “لقصو الرجل” meselesi hakkındaki münazarası, Asmaî'nin (öl. 216/831) Kisâf'yle olan ‘لطيف، وطيف’ meselesi hakkındaki münazarası ve Riyâşî'nin (öl. 257/871) Mâzîni'yle olan ‘للله’ meselesi hakkındaki tartışması bunlara örnektir. Bu münazaralara bakıldığında sarfî meseleler oldukları ve her âlimin hasmını mağlup etmeye çalıştığı görülür. Olaya Süyûtî gibi bakarsak sarf ilmini tüm bu âlimlere mi nispet etmeliyiz?”.⁶⁷

Alî Ebû'l-Mekârim, Muâz el-Herrâ'nın sarf ilmindeki otoritesini savunan bir araştırmacı olarak bu konuda düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

“Muâz el-Herrâ'nın nahiv alanındaki rolü büyük bir ihtilaf konusu olmuştur. Bazı tarihçiler onun hiçbir kitabının olmadığını söylerken İshâk b. el-Cessâs (öl. 159/775), onun Emevîler döneminde nahiv kitapları telif ettiğini iddia etmiştir. Bu iddia delili olmayan cüretkâr bir iddiadır. Ayrıca İbnü'l-Cessâs, Muâz'ın kitabından herhangi bir bilgi aktarmamakta hatta kitaplarının isimlerini saymamaktadır. Bu durum iddiasını çürütmekte ve doğruluğu hakkında şüphe uyandırmaktadır. Oysaki pek çok tarihçi Kûfelilerden nahiv alanında ilk kitap yazan kişinin Ebû Câfer er-Ruâsî olduğunu öne sürmüşlerdir. Muâz el-Herrâ nahiv alanında telif faaliyetlerine katılmamışsa da dolaylı yünden nahvi araştırmalara destek vermiştir. Nitekim o, bilgisini iki şekilde yaymayı yeğlemiştir. Bunlardan ilki öğrenci yetiştirme, ikinci ise ilmi münazaralara katılmaktır. Bu münazaraların izleyici karşısında kişinin bilgi ve fikir derinliğini ortaya çıkarma boyutu olduğu gibi, bu bilgiyi pratiğe dökme boyutu da bulunmaktaydı. Muâz'ın bu yeteneği onu kalıp ve kelimelerle ilgilenmeye sevk etmiş ve onu sarf ilminin erken dönemlerinde öncü sarf âlimleri arasına koymuştur”.⁶⁸

Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğu hakkında eski ve modern kaynaklara bakarak bir değerlendirme yapıldığında sarf ilminin kurucusunun Muâz el-Herrâ olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Zira sarf ilmini nahiv ilminden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Nahiv ilmi ilk olarak Basra şehrinde ortaya çıkmış ve yaklaşık bir asır sonra Kûfe şehrinde ilgi görmeye başlamıştır. Bu süre içerisinde Basra'da sarf ilmi ile ilgili hiçbir çalışmanın veya münazaranın olmadığını söylemek mümkün değildir. Süyûtî belki de konuyla ilgili ilk rivayete bakarak sarf ilminin kurucusunun Muâz el-Herrâ olduğunu iddia etmiştir. Fakat Muâz el-Herrâ hakkında sarf ilmiyle ilgili rivayetin bu alandaki ilk rivayet olması Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğunu göstermemektedir. Ayrıca Muâz el-Herrâ ile ilgili rivayetin tarihi de kesin değildir. Oysaki hicrî 117/735 yılında vefat eden Basralı nahivcilerden Abdullah b. Ebî İshâk, sarf ilmiyle de münasebeti bulunan hemzenin kullanımı ile ilgili bir kitap yazmıştır.⁶⁹ Buna karşın Muâz el-Herrâ'nın sarf ilmiyle ilgili kitap yazdığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Günümüze ulaşan en eski sarf kitabı Mâzîni'nin “*et-Tasrif*” adlı eseridir. Üstelik Abdullah b. Ebî İshâk'ın sarfî görüşleri de bulunmakla beraber,⁷⁰ Muâz'dan yaklaşık otuz küsur sene evvel vefat eden Basralı nahivcilerden Ebû Amr b. el-'Alâ'nın da (öl. 154/771) sarf alanıyla ilgili görüşleri olduğu kaynaklarda

⁶⁵ Saîd b. Muhammed b. Ahmed el-Afgânî, *Min târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, ts.), 42.

⁶⁶ Muhammed Muhyîddîn Abdulhamîd, *Durûsu't-tasrif* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1995), 1/8-9.

⁶⁷ Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, *el-Musteksâ fi ilmi't-tasrif* (Kuveyt: Dâru'l-'Urûbe, 2003), 1/15-16.

⁶⁸ Alî Ebû'l-Mekârim, *Târîhu'n-nahvi'l-'Arabî hattâ evâhiri'l-karni's-sânî'l-hicrî* (Kahire: el-Kahiretu'l-Hadîse li't-Tıba'â, 1971), 102.

⁶⁹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Sırrı b. Sehl İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fetlâ (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.), 2/250; Merzûbânî, *Nuru'l-kabes*, 24.

⁷⁰ Bk. Hadîsî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 56.

zikredilmektedir.⁷¹ Aynı şekilde Muâz el-Herrâ'dan daha önce vefat eden Sîbeveyh'in "*el-Kitâb*" adlı eserinde sarf ilmiyle ilgili pek çok malumat bulunmaktadır. "*el-Kitâb*" adlı eserin Basralı âlimlerin nahiv, sarf ve ses bilgisi ile birikimlerinin bir ürünü olduğu ve bu bilgilerin birden değil yıllar içerisinde Basralı âlimlerin kendi aralarında yaptıkları münazaralar ve araştırmalar sonucunda tespit edildiği malumdur. Dolayısıyla tüm bu verilere dayanarak nahiv ilminin olduğu gibi sarf ilminin de kurucularının Basralı âlimler olduğunu söylemek daha doğru bir tespit olacaktır.

3. Muâz el-Herrâ'nın Nahvî, Sarfî ve Luğavî Görüşleri

Muâz el-Herrâ'nın nahiv, sarf, dil, kıraat ve tefsir gibi alanlarda kaynaklara yansıyan görüşleri vardır. Muâz'ın döneminde nahiv ilimlerini tedvin faaliyeti fazlaca yaygın olmadığından kaynaklara sınırlı sayıda görüşünün yansıdığı ve Muâz el-Herrâ'nın bu alanlarla ilgili çok daha fazla görüşünün olduğu düşünülmektedir.

3.1. Nahvî, Sarfî ve Luğavî Görüşleri

Muâz el-Herrâ'nın kaynaklardan derlediğimiz kadarıyla nahiv, sarf ve dil ile ilgili şu görüşleri tespit edilmiştir:

3.1.1. Tağlîb Meselesi

Tağlîb, aralarında münasebet bulunan iki isimden birini tercih etme daha sonra bu ismi ikil yaparak her iki ismi bu isimle kastetmedir. Örneğin: "القمران" kelimesiyle güneş ve ayın kastedilmesi, "الأبوان" kelimesiyle anne ve babanın kastedilmesi gibi.⁷² Bu iki isimden hangisi daha meşhur ise veya dile daha hafif geliyorsa tağlîb için seçilen isim olmaktadır.⁷³

Muâz el-Herrâ'nın öğrencisi Ferrâ, Muâz el-Herrâ'nın kendisine (لقد قيل سيرة العمرين قبل عمر بن عبد العزيز) "*Ebû Bekr ile Ömer'in sünneti Ömer b. Abdilazîz'den öncedir denilmiştir*" dediğini rivayet etmiştir.⁷⁴ Cümledeki "العمرين" kelimesi ile Hz. Ebû Bekr ile Hz. Ömer kastedilmiştir. Bu cümleden Muâz el-Herrâ'nın tağlîb konusu yapılacak isimlerin aynı türden isimler olmasının gerekmediğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

3.1.2. "رُبَّ"nin Azlık İfade Etmesi

Muâz el-Herrâ'nın âlimler arasında tartışma konusu olan "رُبَّ"-nin azlık veya çokluk ifade edişiyile ilgili olarak "رُبَّ"-nin azlık ifade ettiği görüşünde olduğu rivayet edilmiştir. Bu konuda İbnu's-Sîd el-Batelyevsî (öl. 521/1127) şu malumatı aktarmıştır:

"Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), Sîbeveyh, İsâ b. Umer (öl. 149/766), Yûnus b. Habîb (öl. 182/798), Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215/830), Ebû Amr b. el-Alâ, Ahfeş, Mâzinî, Ebû Umer el-Cermî (öl. 225/840), Muberrid (öl. 286/900), Ebû Bekr b. es-Serrâc (öl. 316/929), Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), Ebû Alî el-Fârisî (öl. 377/987), Rummânî (öl. 384/994), İbn Cinnî (öl. 392/1002) ve Seyrâfî (öl. 368/979) gibi Basra'nın büyük ve meşhur âlimlerinin ve Kisâî, Ferrâ, Muâz el-Herrâ, İbn Sa'dân (öl. 231/846) gibi Kûfeli âlimlerin çoğunluğunun "رُبَّ"-nin azlık bildirdiği kanaatinde olduklarını gördüm".⁷⁵

3.1.3. "عم" İbaresini "Kalbin Körlüğü" Olarak Addetmesi

Muâz el-Herrâ, "عم" ve "أعمى" ibarelerini birbirinden ayrı tutarak (رَجُلٌ عمٌ في أمره لا يبصره وأعمى في البصر) "*İşini bilmeyen, işin iç yüzünü görmeyen ve basireten kör adam*" cümlesini kullanmıştır.⁷⁶ Muâz el-Herrâ,

⁷¹ Ebû'l-Feth Usmân b. Cinnî el-Mevsilî, *el-Hasâis* (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Amme, ts.), 1/250; Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 27.

⁷² Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, "tağlîb", *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 63; Râcî Esmer, "tağlîb", *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi ilmi's-sarf* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 189.

⁷³ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Süyûtî, *el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâiha*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/167.

⁷⁴ Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, "umr", *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/758; Süyûtî, *el-Muzhir fi ulûmi'l-luğa ve envâiha*, 2/168.

⁷⁵ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *el-Fusûlu'l-mufide fi vâvi'l-mezide*, thk. Hasan Mûsâ eş-Şâir (Umman: Dâru'l-Beşir, 1990), 250-251.

⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîtt fi't-tefsîr*, 5/85.

“عم” ifadesiyle basiretin olmayışını, “أعمى” ifadesiyle de gözün körlüğünü kastetmektedir. Ebû Hayyân (öl. 745/1344), “عم” kelimesinin manasını

فَكَذَّبُوهُ فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ فِي الْفُلِكِ وَأَعْرَفْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ

“Onu yalanladılar. Biz de onu ve onunla gemide bulunanları kurtardık; ayetlerimizi asılsız sayanları suda boğduk! Çünkü onlar gerçeği göremeyen bir topluluk idiler”⁷⁷ ayetiyle açıklamış ve “عمين” ibaresinin kalbin kör olmasına delalet ettiğini ifade etmiştir.⁷⁸ İbn Abbâs (öl. 68/687-88), bu ayet ile ilgili olarak: “Onların kalpleri tevhid, nübüvvet ve ahiret bilgisine kör oldu/derk edemedi” demiştir.⁷⁹ Leys de (öl. 187/803) “رَجُلٌ عَمٌّ” ibaresi kalbin kör olmasını ifade eder, demiştir.⁸⁰

3.1.4. “الولد” İbaresinin Tekil ve Çoğul Manaya Delalet Etmesi

İbn Sîde (öl. 458/1066), “الولد” kelimesinin “erkek ve kız çocuk” demek olduğunu; “الولد” kelimesinin ise “aile/nesil/zürriyet” ve “çocuk” anlamına geldiğini dile getirmiştir. Bazı âlimler “الولد” kelimesinin “çocuğun doğduğu karın” olduğunu ileri sürmüştür.⁸¹ “الولد” kelimesi tekil mana, “الولد” kelimesi ise hem tekil hem de çoğul mana ifade etmektedir.

Ferrâ, Muâz el-Herrâ'nın “الولد” kelimesinin tekil mana ifade etmesine karşı çıktığını ve ancak çoğul manaya delalet edeceğini iddia ettiğini rivayet etmiştir. Ebû Alî el-Fârisî, Muâz el-Herrâ'nın iddiasına itiraz etmiş ve:

“Muâz'ın sözü bir görüştür. “أَسَدٌ” kelimesinin “أَسَدٌ” şeklinde çoğul olması ve “الفلک” kelimesi gibi “الولد”-un da çoğul olması caizdir. Aynı şekilde “الولد” kelimesinin tekil olması da caizdir, tıpkı “عَرَبٌ”-un “عَرَبٌ”-un “عَرَبٌ” şeklinde olması gibi. Burada tekil kelimenin lafzı çoğul kelimenin lafzıyla aynıdır, “الفلک” kelimesi örneğinde olduğu gibi. Bu kısımda Muâz'ın söylediği doğru değildir, işin aslı bizim bahsettiğimiz gibidir” demiştir. Fârisî bu iddiasına aşağıdaki şiiri örnek olarak göstererek buradaki “ولد” kelimesinin tekil manada olduğuna işaret etmiştir:

فَلَيْتَ فُلَانًا كَانَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ وَلَيْتَ فُلَانًا كَانَ وُلْدَ حِصَارٍ

“Keşke falanca annesinin karında olsaydı, Keşke falanca eşeğin yavrusu olsaydı”.⁸²

3.1.5. “شَقٌّ” Kelimesinin Telaffuzu

Nahl suresinin 7. ayetinde yer alan “إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ”-daki “شَقٌّ” kelimesinin okunuşu hakkında kurrâlar ihtilaf etmişlerdir. Kurrâların büyük çoğunluğu “شَقٌّ” kelimesindeki “ش” harfini kesreli, kimi kurrâlar ise fethalı okumuşlardır. Bu konuda Muâz el-Herrâ, tıpkı “بَرَقِي”-“بَرَقِي” örneğinde olduğu gibi Arapların “شَقٌّ” kelimesindeki “ش” harfini hem üstünlü hem de kesreli okuduğunu ve bu konuda dilde örnekler olduğunu söylemiştir. Taberî, kurrâların çoğunluğunun delillere dayanarak “شَقٌّ” kelimesindeki “ش” harfinin kesreli okunmasını doğru bulmakta fakat “ش” harfinin fethalı da okunabildiğini dile getirmektedir.⁸³ Cevherî de (öl. 400/1009) “شَقٌّ” kelimesindeki “ش” harfinin hem fethalı hem de kesreli okunabileceğini ifade ederek Muâz el-Herrâ'yı destekler mahiyette bilgiler vermiştir.⁸⁴ Taberî ayrıca bazı Arap dili bilginlerinin “شَقٌّ” kelimesindeki “ش” harfinin fethalı okunması durumunda masdar, kesreli okunması durumunda da isim olacağı görüşünde olduklarını bildirmiştir.⁸⁵

3.1.6. “كره” Kelimesinin Telaffuzuna Göre Delalet Ettiği Anlamın Değişmesi

Muâz el-Herrâ, “كره” kelimesindeki “ك” harfinin dammeli veya fethalı okununca delalet ettikleri anlamın değiştiğini öne sürmüştür. Muâz'a göre “كره” kelimesindeki “ك” harfi dammeli okununca “dışardan herhangi birinin baskısı olmadan kişinin kendini zorlaması” manası, “ك” harfi fethalı okununca ise “bir

⁷⁷ el-A'râf 7/64.

⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrû'l-muhîr fî't-tefsîr*, 5/85.

⁷⁹ Fahrüddîn er-Râzî Ebû Abdillâh Muhammed b. Umer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1999), 14/298.

⁸⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basîr* (Riyad: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430/2009), 17/288.

⁸¹ İbn Sîde Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl ed-Darîr el-Mursî, “bâbu esmâ'îl-veled”, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhîm Ceffâl (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1996), 4/144.

⁸² Ebû Alî e-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, thk. Bedreddîn Kahveci (Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1993), 5/211-212.

⁸³ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 17/171.

⁸⁴ Cevherî, “şakk”, 4/1502-1503.

⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 17/171.

başkasının kişiyi zorlaması” manası ifade edilmektedir. Taberî, çeşitli kaynaklar aracılığıyla Muâz el-Herrâ’dan yaptığı rivayette “كره” kelimesindeki “ك” harfi dammeli okunursa “zorluk/meşekkat”, “ك” harfi fethalı okunursa ise “zorlama” manasını ifade ettiğini aktarmaktadır.⁸⁶

Ferrâ, hocası Muâz el-Herrâ ile “كُزَّة” kelimesinin “zorluk/meşekkat” manası taşıdığı hakkında hemfikirdir. Bu anlamda (فَمَثَّ عَلَى كُزَّةٍ أَيَّ عَلَى مَسْفَةٍ) “Meşekkatle ayağa kalktım” cümlesi kullanılmıştır. (أَقَامَنِي فُلَانٌ عَلَى كُزَّةٍ) “Falanca beni zorla ayağa kaldırdı” cümlesinde ise “كُزَّة” kelimesi bir başkasının zorlamasını ifade etmektedir.⁸⁷

Kisâî, hocası Muâz el-Herrâ’nın görüşüne muhalefet ederek “كُزَّة” ve “كُزَّة” kelimelerinin aynı manada ve dilde kullanımları olan kelimeler olduklarını söylemiştir.⁸⁸ Kisâî’nin görüşü aynı zamanda bir grup dilcinin görüşüdür. Onlara göre tıpkı “الغسل”-“الغسل” ile “الضُّغْفُ”-“الضُّغْفُ” örneklerinde olduğu gibi “كُزَّة” ve “كُزَّة” kelimeleri de aynı manadadır. Bir grup dilci ise “كُزَّة” kelimesinin isim, “كُزَّة” kelimesinin de masdar olduğunu söylemiştir.⁸⁹

3.1.7. “متى”-nın İsim ve Harf Oluşu Meselesi

Arap dilinde “متى”-nin ifade ettiği manalar âlimlerce tartışma konusu olmuştur. Abdulkâdir el-Bağdâdî (öl. 1093/1682), “متى”-nin Huzeyl kabilesinin dilinde “في” ve “من” olarak harfi cer ve isim olarak “وسط” manasını taşıdığını ifade etmiştir.⁹⁰ İbn Hişâm, “متى”-nin beş kullanım şekli olduğunu ifade etmiş ve bunların birinde “متى”-nin “وسط” kelimesiyle eş anlamlı olduğunu belirtmiştir. “متى”, Huzeyl kabilesinin dilinde “في” ve “من” harfleriyle aynı manada olduğu için (أَخْرَجَهَا مَتَّى كَيْه) “Onu elbisesinin yeninden çıkardı” cümlesini istimal etmişlerdir.⁹¹ İbn Sîde de “متى”-nin “وسط” ve “من” manalarında olduğunu dile getirmiştir.⁹²

Konuyla ilgili olarak Muâz el-Herrâ’dan (جَعَلْتُهُ فِي مَتَّى كَيْه) “Onu elbise yenimin ortasına koydum” cümlesi rivayet edilmiştir.⁹³ Muâz el-Herrâ’nın naklettiği cümleye bakıldığında “متى”-nin “وسط” manası taşıdığı görülmektedir. Buradan hareketle Muâz el-Herrâ’nın “متى”-yi isim olarak “وسط” manasında değerlendirdiği mülahaza edilmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında “متى”-yla ilgili ihtilafın cümlenin bağlamıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. (جَعَلْتُهُ فِي مَتَّى كَيْه) cümlesinde görüldüğü üzere “متى”, “في” harfi cer’inden sonra geldiği zaman “وسط” manasında kullanılmaktadır. Bu durumda “متى”-nin “في” ve “من” manasında olması mümkün değildir zira harfi cer’den sonra harfi cer’in gelmesi Arapça’da pek rastlanmayan bir olgu olmakla beraber cümlenin manasını da bozmaktadır. “متى”-dan önce “في” harfi cer’i bulunmadığı takdirde siyâk ve sibâk’a göre farklı şekillerde kullanılabilir. (أَخْرَجَهَا مَتَّى كَيْه) cümlesinde görüldüğü üzere “متى”, “أخرج” ve benzeri manadaki fiillerle kullanılırsa “من” manasında olmasını cümlenin manası zorunlu kılmaktadır. Bu durumda “متى”-nin “في” ve “وسط” manasında olması mümkün değildir. Aynı şekilde “متى”, (جَعَلْتُهُ فِي مَتَّى كَيْه) cümlesinde görüldüğü üzere “جعل” - “وضع” veya benzer manadaki fiillerle beraber kullanılırsa “وسط” veya “في” manasında olmasını cümlenin bağlamı zorunlu kılmaktadır.

3.1.8. “حافية” - “حاوية” Meselesi

“الحاء” harfi Arap alfabesinde yer alan harflerden biridir. Sa’leb (öl. 291/904), Muâz el-Herrâ’dan Arapların (هَذِهِ فَصِيدَةٌ حَاوِيَةٌ) “Bu hâvî⁹⁴ bir kasidedir” dediklerini işittiğini rivayet etmiştir. “حاوية” kelimesini

⁸⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 4/297-298.

⁸⁷ Cevherî, “kerh”, 6/2247.

⁸⁸ Cevherî, “kerh”, 6/2247.

⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 4/298.

⁹⁰ Abdulkâdir b. Umer el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hancı, 1997), 7/97.

⁹¹ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm, *Muğni’l-lebîb an kutubi’l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mubârek (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1985), 440.

⁹² İbn Sîde, “fi’lun maksûr”, 4/469.

⁹³ Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni’l-‘Arab*, 7/98.

⁹⁴ “الحاء” harfi ile biten şiirlere denir. Bu kelimenin Rubülhali Çölü’nün arka taraflarında Yemen’in bir bölgesi olduğu da rivayet edilmiştir. Bk. (Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Huseynî ez-Zebîdî, “hayy”, *Tâcu’l-‘arûs* (İskenderiyye: Dâru’l-Hidâye, ts.), 37/506).

“حائية” şeklinde söyleyenler de olmuştur.⁹⁵ Vâv veya yâ harflerine dönüşen bu hemze “*el-hemzetu'l-muhavvele*” olarak tesmiye edilmektedir. Örneğin “رفوت” fiilinin aslı “رفأت”, “خبیت” fiilinin aslı ise “خبأت”-dur.⁹⁶ Muâz'ın bu rivayeti, diğer âlimleri bu kelimedeki hemzenin nasıl vâv harfine ibdâl olduğunu ve hangisinin aslî harf olduğu konusunda tartışmaya sevk ettiği görülmektedir. Halîl b. Ahmed'in “حَيْثُ حَاءٌ” ifadesini kullanması, elif harfinin yâ harfine dönüşmüş olduğu görüşünde olduğunu göstermektedir. İbn Sîde, Halîl b. Ahmed'e karşı çıkarak:

“Halîl b. Ahmed'in söylediği kendi yargısıdır, Arapça'nın kuralı değildir. Ben elif harfinin vâv olduğuna hükmederim çünkü bu harfler ne kadar kendi yerlerinde ses mesabesinde olsalar da isimler gibidirler. Elif'in vâv'dan ibdâli, elif'in yâ'dan ibdâlinde daha fazla örnekleri görülen bir olgudur, bu ise Sîbeveyh'in görüşüdür” demiştir.⁹⁷

İbn Sîde'nin ifadelerinden “الحاء”-nın aslının “حوى” olduğu, “الحاء” veya “حيي” olmadığı görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü dilde, kelimenin orta harfindeki elif'in vâv'dan ibdâli/dönüşümü, yâ'dan ibdâlinde daha fazla görülen bir olgudur. İbn Sîde'ye göre kelimenin ayn'ı (orta harfi) vâv ise hemzenin yâ olması gerekir. Bunun sebebi kelimenin harflerinin farklılaşmasının ittifak etmesinden daha evla görülmesidir.⁹⁸ Hâsılı “الحاء”-nın aslının “حوى” olması; iki yâ harfinin art arda geldiği “حيي”, iki vâv harfinin art arda geldiği “حوى” veya “الحاء” olmasından daha evladır.

3.1.9. “Lam-ı Tekîd”-in Nefiy Cümlesindeki “Bâ” Harfinin Karşılığı Olması

Nahivciler (وَأَلَيْنُ صَبْرَتُمْ لَهْوِ خَيْرٍ)¹⁰⁰ (وَأَلَيْنُ فُتْنَتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مَتَمُّ لَمَغْفِرَةٍ مِنَ اللَّهِ)⁹⁹ (فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتِنَا أَحَقُّ مِنْ شَهَادَتَيْهِمَا)¹⁰¹ gibi ayetlerde yer alan lâm harfinin tekîd ifade ettiğinde icma etmişlerdir.¹⁰² İbn Yaîş (öl. 643/1245), bu lâm harfinin en sık kullanılan lâm olduğunu, tekit ifade ettiğini ve cümleden şüpheyi giderip manayı kesinleştirdiğini ifade etmiştir.¹⁰³ Kûfelilere göre buradaki lâm harfi kasem lâm'ı olup lâmu'l-ibtidâ değildir. “لَمْحَمَّدٌ قَائِمٌ” “*Elbetteki Muhammed ayaktadır*” ifadesi gibi mukadder bir kasemin cevabı olup bu cümlenin takdiri (وَاللَّهِ لَمْحَمَّدٌ قَائِمٌ) “*Vallahi Muhammed ayaktadır*” şeklindedir.¹⁰⁴ Esterâbâdî de (öl. 688/1289) Kûfelilerin (لَزَيْدٌ قَائِمٌ) “*Elbette Zeyd ayaktadır*” cümlesinin mukadder bir yemin'in cevabı olduğunu dolayısıyla cümledeki lâm harfinin lâmu'l-ibtidâ olmadığı görüşünde olduklarını söylemiştir.¹⁰⁵

Zemahşerî (öl. 538/1144), “ليس” veya “ما”-nın haberinde yer alan zâid harf-i cer bâ harfi olumsuzluğu tekit ettiği gibi lâm da olumluluğu tekit eder, demiştir.¹⁰⁶ Bu görüşün temelini Muâz el-Herrâ'dan alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muâz el-Herrâ, olumlu cümledeki lâm harfinin “ما” ile başlayan olumsuz cümledeki haberin başında bulunan bâ harfinin karşılığı olduğunu öne sürmüştür. Onun bu görüşü Kûfeli âlimlerden Sa'leb tarafında da benimsenmiştir. Bu görüş mucibince (إِنَّ زَيْدًا لَمُنْطَلِقٌ) ifadesi (مَا زَيْدٌ بِمُنْطَلِقٍ) ifadesinin cevabı olmaktadır.¹⁰⁷

3.2. Tefsir ve Kıraat Alanındaki Görüşleri

Muâz el-Herrâ'nın nahiv ve sarf alanındaki görüşlerinin yanı sıra tefsir ve kıraat ilimlerine dair değerlendirmeleri de bulunmaktadır. Yaşadığı dönemde kıraat ve tefsir ilimlerine olan yoğun ilgi, nahiv

⁹⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'il ed-Darîr el-Mursî İbn Sîde, “hâ yâ vâv”, *el-Muhkem ve'l-muhiti'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 4/36.

⁹⁶ Râcî Esmer, “el-hemzetu'l-muhavvele”, 422.

⁹⁷ İbn Sîde, “hâ yâ vâv”, 4/36.

⁹⁸ İbn Sîde, “hâ yâ vâv”, 4/36.

⁹⁹ el-Mâide 5/107.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/157.

¹⁰¹ en-Nahl 16/126.

¹⁰² Fâdîl Sâlih es-Sâmerrâî, *Meâni'n-nahv* (Ürdün: Dâru'l-Fikr, 2000), 1/317.

¹⁰³ Ebû'l-Bekâ Muva'ffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî, *Şerhu'l-mufassal li'z-Zemahşerî*, thk. İmîl Bedî' Ya'kûb (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 5/146.

¹⁰⁴ Sâmerrâî, *Meâni'n-nahv*, 1/317.

¹⁰⁵ Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî li kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Yahyâ Beşîr Mısırlî (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1996), 1/1201.

¹⁰⁶ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'Amme, 1974), 3/220.

¹⁰⁷ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmî fi cem'i'l-cevâmî*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetu'l-Tevfikiyye, ts.), 1/508; Mustafa İbiş, “Arap Dilinde Zait Harf Meselesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 311-313.

ilmiyle uğraşanları da bu alanlara yönlendirmiştir. Zira nahiv ilminin ortaya çıkışının temel amacı, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunmasını sağlamaktır. Bu bağlamda, nahiv âlimlerinin ayetlere dair görüşler sunmaları tabii bir durum olarak değerlendirilmektedir. Kaynaklarda, Muâz el-Herrâ'nın tefsir ve kıraat alanındaki bazı görüşlerine yer verilmiş olup, bu görüşlerin yansımaları şu şekilde sıralanabilir:

3.2.1. "فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا"¹⁰⁸ Ayetinin Tefsiri

Muâz el-Herrâ, "فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا" ayetindeki "فَالْمُدَبِّرَاتِ" kelimesinin "yedi gezegen" manasına geldiğini ve bu gezegenlere "التدبير/düzenleme-yönetme" işinin atfedilmesinin mecâz olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁹ Muâz el-Herrâ bu tefsiriyle diğer tefsirlere muhalefet etmiştir. İbn Atiyye (öl. 541/1147), "فَالْمُدَبِّرَاتِ" kelimesinin "melekler" olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmadığını ve ayetin manasının "rüzgâr, bulut ve diğer mahlûkatın idaresi gibi Allah'ın verdiği işleri düzenlemek" olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰ "فَالْمُدَبِّرَاتِ" kelimesinin Cibrîl'in vahiy, Mîkâil'in yağmur, İsrâfîl'in sura üfleme ve Azrâîl'in canları alma gibi işlerle görevlendirilen melekler oldukları da öne sürülmüştür.¹¹¹

3.2.2. "البرد" Kelimesinin Tefsiri

Muâz el-Herrâ, (لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا)¹¹² ayetindeki "برد" kelimesini "uyku" olarak tefsir etmiştir. Buna delil olarak da şu izahatı yapmıştır: "Araplar 'برد-i böyle isimlendirirler çünkü o susuzluğun şiddetini dindirir". Muâz bu açıklamasına delil olarak ise Arapların (مَنْعَ النَّبْرِذِ الْبَرْدِ) "Soğuk, uykuyu engeller" sözünü ve
فَلَوْ شِئْتُمْ حَرَمْتُ التَّيْسَاءَ سِوَاكُمْ وَإِنْ شِئْتُمْ لَمْ أَطْعَمْ نَقَاعًا وَلَا بَرْدًا
"Eğer isteseydiniz sizden başka kadınları kendime haram kılardım, Eğer isteseydiniz ne su içer ne de uyurdum" beyitlerini göstermiştir.¹¹³ Zira bu cümlelerdeki "برد" kelimesi "uyku" manasında kullanılmıştır.

Kisâi ve Fadl b. Hâlid (öl. 211/827), Muâz el-Herrâ ile aynı görüştedir.¹¹⁴ Ferrâ ayeti tefsir ederken "برد" kelimesinin uyku manasında olduğu aktardıktan sonra: "Uyku, uyuyan kişiyi soğutur/dinginleştirir. Susuz kişi uyursa uyku ile soğur/dinginleşir" ifadelerini serdetmiştir.¹¹⁵ Niftaveyh (öl. 323/935) ise ayetteki "برد" kelimesinin "rahatlık" manasında olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁶

Taberî de (لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا) ayetindeki "برد" kelimesinin uyku manasında olduğunu dile getirmiş ve uykunun susuzluğun sıkıntısını giderdiği için "برد" kelimesiyle ifade edildiğini söylemiştir.¹¹⁷ Cevherî, genel kaniya muvafık şekilde (لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا) ayetindeki "برد" kelimesinin "uyku" manasında olduğunu dile getirmekle beraber bu kelimenin "sıcaklık" kelimesinin zıddı olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁸

3.2.3. İsmi Mevsûl "أَيُّ"-un İrâbı

"أَيُّ", soru edatı olarak kullanılmasının yanında ismi mevsûl olarak da kullanılan bir edattır. Âkil ve gayri âkillerin müzekker, müennes, müfret, müsennâ ve cemi sigaları için ortak lafızla kullanılır. "أَيُّ" murab bir ismi mevsûldür fakat muzâf konumunda olup sıra cümlesinin mübtedası olan zamir de hazfolursa damme üzerine mebnî olur.¹¹⁹

Diğer tüm nahvî ve sarfî olgularda olduğu gibi "أَيُّ"-nun da kullanım şekilleri ve inceliklerinin bilinmesi zaman içinde âlimlerin kendi aralarında yaptıkları tartışmalar ve incelemeler sonucunda

¹⁰⁸ en-Nâziât 79/5.

¹⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 10/395.

¹¹⁰ Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Temâm İbn Atiyye, *Tefsîru İbn Atiyye*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/431.

¹¹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 10/395.

¹¹² en-Nebe' 78/24.

¹¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 10/387.

¹¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 10/387.

¹¹⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/228.

¹¹⁶ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk el-Bağdâdî ez-Zeccâcî, *İstikâku esmâillâh*, thk. Abdülhuseyn el-Mubârek (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1986), 289.

¹¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/163.

¹¹⁸ Cevherî, "berd", 2/445-446.

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafâ b. Muhammed Selîm el-Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1993), 1/135-136; Abduh er-Râcihi, *et-Tatbîku'n-nahvî* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1999), 60.

gerçekleşmiştir. Kûfeliler'e göre "أَيْهُمْ" ifadesi "الذِي" manasında olup sıla cümlesinden aid zamirinin hazfolması halinde murab olmaktadır. Basralılar ise bu durumda damme üzerine mebnî olduğunu iddia etmişlerdir. Kûfeliler bu iddialarına delil olarak Muâz el-Herrâ'nın

ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْبَهُمْ أَسَدٌ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا

"Son her topluluktan Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız"¹²⁰ ayetindeki "أَيْبَهُمْ" kelimesini "أَيْبَهُمْ" şeklinde nasb okumasını göstermişlerdir.¹²¹ Muâz el-Herrâ'ya göre "أَيْبَهُمْ", ayette bulunan "لَنُنزِعَنَّ" fiilin mefûlü olarak nasb mahaldedir.¹²²

Cumhur bu ayetteki "أَيْبَهُمْ" kelimesini dammeli okumuştur. Kûfeliler murab, Basralılar ise damme üzere mebnî olarak hüküm vermişlerdir. Sibeveyh bu ayette sıla cümlesinden mübtada olan zamir düştüğü için "أَيْ" kelimesinin damme üzerine mebnî olduğu görüşündedir. Eğer bu ayetteki sıla cümlesinin mübtedası olan zamir (أَيْبَهُمْ هُوَ أَسَدٌ) şeklinde okunsaydı "أَيْ" murab olurdu.¹²³ "أَيْبَهُمْ" ayrıca ayetteki fiilin mefûlüdür. Sıla cümlesindeki "أَسَدٌ" kelimesi ise mahzûf zamir "هُوَ"-nin haberidir.¹²⁴

(ثُمَّ لَنُنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْبَهُمْ أَسَدٌ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا) ayetindeki "أَيْبَهُمْ"-un irâbı ile ilgili aktardığımız bilgilerden Muâz el-Herrâ'nın cumhurun kıraatine ve "أَيْ"-nun damme üzerine mebnî olduğunu ileri süren Basralı nahivcilere muhalefet ettiği görülmektedir. Bununla beraber "أَيْ"-nun "لَنُنزِعَنَّ" fiilinin mefûlü olduğu konusunda Sibeveyh ile hemfikirdir. Zeccâc, Sibeveyh'in ayetteki "أَيْ"-nun mebnî olduğu görüşüne karşı çıkararak: "Sibeveyh el-Kitâb'ında iki yerde hata yapmıştır. Bu da onlardan birisidir. Sibeveyh tamlama olabildiği için yalın haldeki 'أَيْ'-yu murab saymıştır. Peki, daha sonra muzâf olunca nasıl mebnî olmaktadır?" demiştir.¹²⁵

Sonuç

Araştırmalarımız sonucunda Kûfe nahiv ekolünün öncü isimlerinden olan Muâz el-Herrâ ile ilgili diğer Kûfi âlimlere nispeten kaynaklarda pek fazla malumat olmadığı görülmüştür. Doğum tarihi net olarak bilinmeyen Muâz el-Herrâ'nın ailesi, kökeni, çocukları vs. konularda sınırlı bilgi kırıntıları bulunmaktadır. Bu sebeplerden dolayı çalışma konusu edindiğimiz Muâz el-Herrâ'yı ayrıntılı tanıma fırsatı mümkün olmamıştır. Muâz el-Herrâ'nın hayatıyla ilgili çok fazla bilgi olmadığı gibi ilmî kişiliği ve görüşleri hakkında da yeterli malumat mevcut değildir. Bu durum onun gerçek ilmî yönünün anlaşılmasına ket vurmaktadır.

Muâz el-Herrâ gerek görüşleri gerek Kûfe nahvinin ekolleşmesini ve sistemleşmesini sağlayan öğrenciler yetiştirmesi bakımından Kûfe nahiv ekolünde önemli öncü âlimlerden biridir. Kendisi sadece nahiv, sarf gibi alanlarda değil tefsir, hadis ve kıraat gibi o dönemde revaçta olan ilimlerle de iştigal etmiştir. Muâz el-Herrâ'nın diğer bir yeteneği de şairliktir. Nahiv ve sarf alanındaki şöhreti bu yönünü karanlıkta bıraksa da şiirle hep ilgili olduğu görülmüştür. Şiirleri sayıca az olup değişik konu ve temaları haizdir.

Muâz el-Herrâ'nın kaleme aldığı eserlerin mevcudiyeti hakkında kaynaklarda birbirini nefyedici bilgiler vardır. Fakat günümüze ulaşan bir eserinin olmayışı ayrıca erken dönem kaynaklara yansımış herhangi bir kitabının isminin zikredilmemesi onun eser yazmadığını veya kaleme aldığı şeylerin kitap sayılabilecek nitelikte olmadığını düşündürmektedir. Öte yandan kaynaklarda Muâz'ın yeğeni olan ve Kûfe nahiv ekolünün aslî kurucusu sayılan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'ye ait "Kitâbu'l-faysal" adlı bir eserden bahsedilmektedir. Buradan ayrıca Muâz el-Herrâ'nın aile ve akrabalarının nahiv ilmiyle ilgilendiği ve Kûfe nahvinin temelini atılmasında rol oynadıkları anlaşılmaktadır.

¹²⁰ Meryem 19/69.

¹²¹ Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003), 2/584.

¹²² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 7/288.

¹²³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1986), 3/34.

¹²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 7/287.

¹²⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, 7/288.

Klasik kaynaklarda Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğu öne sürülmüş ve bu iddia modern araştırmacılar tarafından da tartışılmıştır. Yaptığımız incelemeler neticesinde bu iddiayı ilk dillendiren kişinin Süyûtî olduğu ve sonra gelen kimi âlim ve modern araştırmacıların da etraflıca düşünmeden bu iddiayı dile getirdiği tespit edilmiştir. Bu iddia Muâz el-Herrâ'nın ele aldığı bir sarf meselesine dayanmaktadır. Çalışma içerisinde ilgili yerde değindiğimiz üzere bu, sağlam temellere dayanan doğru bir iddia değildir. Nahiv ilminin ilk olarak basra şehrinde ortaya çıkması ve bir asır sonra Kûfe şehrinde rağbet görmeye başlaması, sarf ilminin nahiv ilminin ayrılmaz bir parçası olması ve Muâz el-Herrâ'dan önce vefat eden Basralı âlimlerin sarf meseleleri hakkında görüşlerinin bulunmasından dolayı nahiv ilminin olduğu gibi sarf ilminin de kâşiflerinin Basralı âlimler olduğu kanaatindeyiz. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Muâz el-Herrâ'nın kelimeleri baz alan sarf alanıyla ilgili görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşlerin sayısı fazla olmamasına rağmen Muâz el-Herrâ'nın sarf alanıyla ilgilendiği ve yaşadığı dönemde tedvin faaliyetlerinin sınırlı olmasından dolayı bu konudaki görüşlerinin kaynaklara yeterince yansımadağı düşünülmektedir. Kesin olan bir şey varsa o da Muâz el-Herrâ'nın sarf ilmine önem verdiği ve belki de bu alanla ilgili zamanında yaşayan diğer Kûfî âlimlerden daha fazla malumat sahibi olduğudur.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanmadığını beyan etmektedir.
 - 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.
 - 3. Etik Beyan:** Yazar, bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.
-

Kaynakça

- Abdulhamîd, Muhammed Muhyîddîn. *Durûsu't-tasrîf*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1995.
- Afğânî, Saîd b. Muhammed b. Ahmed. *Min târîhi'n-nahvi'l-'Arabî*. Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, ts.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *el-Fusûlu'l-mufide fî vâvi'l-mezîde*. thk. Hasan Mûsâ eş-Şâir. Umman: Dâru'l-Beşîr, 1990.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Umer. *Hizânetu'l-edeb ve lubbu lubâbi lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Curcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1995.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîruddîn. *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*. thk. Sıdkı Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû'l-Mekârim, Alî. *Târîhu'n-nahvi'l-'Arabî hattâ evâhiri'l-karni's-sânî'l-hicrî*. Kahire: el-Kahiretu'l-Hadîse li't-Tıba'â, 1971.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nuzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-udebâ'*. thk. İbrâhîm es-Semerrâî. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Ensârî, Ahmed Mekki. *Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ*. Kahire: Mektebetu Lisânu'l-'Arab, 1964.
- Esmer, Râcî. *el-Mu'cemu'l-mufassal fî ilmi's-sarf*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- Esterâbâdî, Radyuddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'r-Radî li kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Yahyâ Beşîr Mısırî. Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1996.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed Avd Mur'ib. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fahruddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Umer b. el-Hasen b. el-Huseyn et-Teymî er-Râzî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/1999.

- Fârisî, Ebû Alî e-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedreddîn Kahveci. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 2. Basım, 1993.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- Galâyînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm. *Câmiu'd-durûsi'l-'Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 28. Basım, 1993.
- Hadîsî, Hatîce. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Ürdün: Dâru'l-Emel, 3. Basım, 2001.
- Hatîb, Abdullatîf Muhammed. *el-Musteksâ fi ilmi't-tasrîf*. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-'Urûbe, 2003.
- İbiş, Mustafa. *Arap Dilinde Fasîh ve Ammî Dil*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- İbiş, Mustafa. "Arap Dilinde Zait Harf Meselesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 302-323.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm. *Tefsîru İbn Atiyye*. thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Usmân el-Mevsilî, *el-Hasâis*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'Amme, 4. Basım, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Umer Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârîb*. thk. Mâzin el-Mubârek. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1985.
- İbnü'l-Kiftî, Ebû'l-Hasen Cemâluddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1982.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1997.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Sırrı b. Sehl. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdulhuseyn el-Fetlâ. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, ts.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl ed-Darîr el-Mursî. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhîm Ceffâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1996.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâ'îl ed-Darîr el-Mursî. *el-Muhkem ve'l-muhîti'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2000.
- İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-mufassal li'z-Zemahşerî*. thk. İmîl Bedî Ya'kûb. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2001.
- İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Huseyn. *el-Eğânî*. thk. İhsân Abbâs vd. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 2008.
- Kannevcî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahadır Hân b. Hasen b. Alî. *Ebcedu'l-ulûm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Mahzûmî, Mehdî. *Medresetu'l-Kûfe*. Mısır: Matbaatu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1958.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân. *Mu'cemu's-suârâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-'İlmiyye, 2. Basım, 1402/1982.
- Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân. *Nuru'l-kabes*. thk. Rudolf Sellheim. Wiesbaden: Dâru'n-Neşr Franz Steiner, 1964.
- Râcihi, Abduh. *et-Tatbîku'n-nahvî*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1999.
- Râfî, Mustafâ Sâdik b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Sabbân, Ebû'l-'İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetu's-Sabbân*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- Sâmerrâî, Fâdil Sâlih. *Meâni'n-nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsuddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Turkî el-'Avnî. *Mirâtu'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâle, 2013.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *Buğyetu'l-vuât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebetu'l-'Asriyye, ts.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-'Amme, 1974.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *Hem'u'l-hevâmî fi cem'i'l-cevâmî*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetu'l-Tevfîkiyye, ts.

- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *el-Muzhir fî ulûmi'l-luğa ve envâiha*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *Sebebu vad'i ilmi'l-'Arabîyye*. thk. Mervân el-'Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Hicre, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Turâs, ts.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*. Mekke: Mektebetu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmiyye, 2005.
- Tenûhî, Ebû'l-Muhâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mus'ir. *Târihu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr li't-Tibâ'a, 2. Basım, 1992.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. 25 Cilt. Riyad: İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430/2009.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Huseynî, *Tâcu'l-'arûs*. 40 Cilt. İskenderiyye: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk el-Bağdâdî. *İştikâku esmâillâh*. thk. Abdulhuseyn el-Mubârek. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1986.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Mecâlisu'l-'ulemâ*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 2. Basım, 1983.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Usmân b. Kaymâz. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. 23 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 3. Basım, 2006.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407/1986.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl el-İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.